

- 35₉ = 26₁₁₈ = 53₁₇ Յայնմ ժամանակի, Բ. Յայնմ ժամանակի:
 35₁₄ = 26₁₁₉ = 53₁₉ սինգերեր, Բ. սինգերեր:
 35₉ = 26₁₂₁ = 53₁₁₀ զարբերուն, Բ. զարբերուն:
 35₁₇ = 26₁₂₂ = 53₁₁₁ հնազանդեր, Բ. հնազանդեր:
 35₉ = 26₁₂₃ = 53₁₁₂ կիկիկեցուց, Բ. կիկիկեցուց:
 35₉ = 26₁₂₄ = 53₁₁₃ զարբեր, Բ. զարբեր:
 35₁₀₋₉ = 26₁₂₄ = 53₁₁₃ նաւացի յունաց, Բ. նաւաց յունաց:
 35₉ = 26₁₂₅ = 53₁₁₄ վկանդեր, Բ. զկանդեր:
 35₉ = 26₁₂₅ = 53₁₁₄ շիներ, Բ. (եւ շիր) շիներ:
 35₁₁₁ = 26₁₂₇ = 53₁₁₆ բայ, Բ. բա:
 35₁₁₂ = 26₁₂₇ = 53₁₁₆ զբաշուծիւնն, Բ. զբաշուծիւնն:
 35₁₁₈ = 26₁₂₈ = 53₁₁₇ զհեւ, Բ. հեւ:
 35₁₁₃ = 26₁₂₉ = 53₁₁₈ բարեղոր, Բ. բարեղոր:
 35₁₁₅ = 26₁₃₀ = 53₁₁₉ կիւզնոս, Բ. կիւզնոս:
 35₁₁₅ = 26₁₃₁ = 53₁₂₀ օրպէս գունակ, Բ. պէս գունակ:
 35₁₁₆ = 26₁₃₂ = 53₁₂₁ բարեղոր, Բ. բարեղոր:
 35₁₁₇ = 26₁₃₃ = 53₁₂₂ եւ յետնորա, Բ. (եւ շիր) յետնորայ:
 35₁₁₈ = 26₁₃₄ = 53₁₂₃ յորդանոյն, Բ. յորդանոյն:
 35₁₁₈ = 26₁₃₄ = 53₁₂₃ աղբամանայ, Բ. աղբամանայ:
 35₁₁₉ = 26₁₃₅ = 53₁₂₄ աքերդիս, Բ. աքերդիս:
 35₁₂₂₋₉₃ = 26₁₃₆₋₄₀ = 53₁₂₈₋₁₂₉ վարձկանութիւն օգնականութեան, Բ. վարձկանութիւն օգնականութեան:
 35₁₂₃ = 27₁₃ = 54₁₂ աքերդիս, Բ. աքերդիս:
 35₁₂₇ = 27₁₆ = 54₁₅ օտարականացողոսն, Բ. օտարականացողոսն:
 35₁₂₈ = 27₁₇ = 54₁₆ օտարականաց, Բ. օտարականաց:

- Զ. Է.Մ. Թ.Ի. 1775 26ԻԱԳԻՐ. Թ.ԵՐԹ.Բ.
 127ա—128ա (= ALF. SCHOENE Է.Մ. 53₁₃₁—
 55₉ = ԱԳԻՐ. 39₁₁₅—40₁₁₂ = 81₁₇—82₁₁₉).
 Բ. վերնագիր “ի կատարման համառաւ մասնէն”,
 53₁₃₅ = 39₁₁₅ = 81₁₉ ասէ, Բ. ասէ շիր:
 53₁₃₆ = 39₁₁₆ = 81₁₉ օտարականաց, Բ. օտարականաց:
 53₁₃₈ = 39₁₁₈ = 81₁₁₀ կիկիկեցուց, Բ. կիկիկեցուց:
 53₁₃₇ = 39₁₁₇ = 82₁₁₁ շանթ, Բ. շանթ, Բ. յոռանցրոսն շանթի:
 53₁₃₈ = 39₁₁₈ = 82₁₁₂ արամազդայ, Բ. արամազդայ:
 53₁₃₉ = 39₁₁₉ = 82₁₁₃ տրտմանի, Բ. տրտմանի:
 53₁₃₉ = 39₁₁₉ = 82₁₁₃ յոռանցրոսն տրտմանի:
 53₁₃₉ = 39₁₁₉ = 82₁₁₃ արքայ, Բ. արքայ:

- 53₁₄₀ = 40₁₁ = 82₁₈ Թէ, Բ. Թէ:
 55₁₁ = 40₁₂ = 82₁₉ զարբեր, Բ. զարբեր:
 55₁₁ = 40₁₃ = 82₁₁₀ հերակի, Բ. հերակի:
 55₁₂ = 40₁₄ = 82₁₁₁ գիւնիս, Բ. գիւնիս:
 55₁₃ = 40₁₅ = 82₁₁₂ բեղս, Բ. բեղս:
 55₁₅ = 40₁₈ = 82₁₁₅ օտարականաց, Բ. օտարականաց:
 55₁₇ = 40₁₁₀ = 82₁₁₇ օտարականաց, Բ. օտարականաց:

Էջմբոյն, 20 Նոյ. 1904թ.

Յ. ՄԱՆԱՆԻՆ

ՅԱՆՎԱՐԻԿ ԹԱՐԻՔԱՆԻՑ.

ՅԻ ԻՐ ԵՐԿԱՆԱԿԱՆԻՑՆԵՐԸ

(Երկուստեքն)

Դառնանք այժմ Ա. հարցման, այսինքն տեսնենք թէ Ո՛Ւ է “յստարգի”, Հարցումն ուսումն նախորդել էր երեք խնդիր կ’ըլլէ մեր առջեւ. այսինքն՝ անձնաւորութեան խմբակ, յորում կ’աղեր, ունի, եւ վերջապէս ո՛ր է ինչ լինի ինչ պարհիւն: Կարեւոր խնդիրներ, որոնց լուծումն պիտի ջանանք կատարել համառաւ հոս:

Մեր առաջին յարցումն մէջ՝ տեսնենք կարճ ի կարճ մինչեւ ցայժմ “յստարգի” ժամանակի մասին յայտնուած կարծիքները, որ առնեն հաւանականութեան մէջ Սարգիսեան եւ Յաշեան Հարց այն ընդհանուր եզրակացութիւն, թէ յստարգի կ’աղեր Ը. Գորուն: Այս կարծեաց հաւանական հոս նմե. Յարմարեան: Սակայն կրնանք հարցնել. այս ընդարձակ գաղաւթ յատկապէս որ քառորդին մէջ են մեր հեղինակին կենցախութեան տարիներն: Հարցման պատասխանը կը փութայ տալ Մեծ Թոմարեան իւր բազմիցս յիշատակեալ ուսումնախորութեան մէջ, այսինքն՝ յստարգի կ’աղեր Ը. Գորուն առաջին քառորդին մէջ. աւելի ամփոփելով այս միջոցը, քառորդներէն առաջինը կրնանք համարել մերձաւորապէս 720 730 տարեաց մէջերը: Առ այս գոյշ կուսանենք շունչներ:

“յստարգի” Դ. գորուն ուղղումն էր առ Ալեքանդր Անտիոքայ պատրիարքը: Անտիոքայ համառաւ բաղմամբ պատրիարքներէն Ալեքանդր Դ. (724 740) միայն կը յարմար յստարգի պատմածներուն. որուն շատ ինչ նպատակն ազգային աղբիւրներէն “Սակա ժողովը” Հայոց գործիւնն, եւ արտաքիններէն Միջ. Ասորի եւ Բար-Հերբէնի վկայութիւններ, որոնք իրաւամբ 726ին այն պատրիարքին օրով Հայոց հետ միութիւն հաստատելու գիտմամբ տեղի ունեցած ժողով մը գիտեն: Առ այս բաւական շահագրգիռ է եւ թիլթի մէջ (էջ 154) անգամ մը միայն պատահած սա թուականը. “Եւ կային միացին (Սեւերեանքն) յայս գրի Մ ամ սակա կամ աւելի, որով ըստ Թոմարեան:

փեսան՝ կ'աղնարկուի մերձաւորապէս 719—740 տարեկերը:

Այս ենթադրութիւնն, որուն կուռն ծաւալած էր միայն խորագրով գրութիւնն, արտաքին մը վկայութիւնն բոլորովին կը հաստատէ: Միւշայէլ Ասորիի նորեքն ի ձեռն գաղղիացի գիտնական Chabotի հրատարակած ասորի բնագրոյն մէջ՝ կը գտնենք բնագրական գրութիւն մը Աթանաս Դ. ի Հայոց հետ ունեցած ննդրոց վրայ: Միւշայէլ երկուսն կը խօսի հոս Մանազկերտի ժողովոյն նկատմամբ, ի մէջ բերելով նաեւ ժողովոյն արձանագրութիւնն: Ժողովական Տայրերու թուոց մէջ կը պատահէր նաեւ. «խորով քահանայ Հայոց, պատողաւոր անունն. անշուշտ է որ սա է ինքզոյն իրէից հեղը խորովն: Ինչպէս ուզող գիտած է եւ Դովոն: Եղը-Միշայէլն» Այսպիսի վկայութիւն մը ունենալէն յետոյ այլ եւս տարակարգ տակ ձգել խորովու ժամանակն աւելորդ բան է:

Այս ժամանակամիջոցը շատ ուղիղ է եւ յարմար խորովու գրութեան իմաստն լաւ հասկերալու: Մենք այսու մեկնեցինք վերը Ա գլխուն եւ «Ընդգէ՛մ երեւութականաց», ծառին կապակցութիւնն, որ այլազգ անհայրենի պիտի ըլլար:

«Խորովոյկայ, կենաց եւ պիտի հնազանդանաց մասին արտաքին ժամանակակից վկայ կը պակսի մեզի: Ինչքան խորովովն է գարեհալ այս նկատմամբ ալ մեր աղբիւրն — չհաշուելով Ազանեանցի ձեռագրին յիշատակարանի պատմածն՝ իբր թէ «Բաղարատունաց թագաւորացն մորց», սահնադպիւրն եղած է: Ինք զինքը կ'անուանէ առ Աթանաս քրած թղթին մէջ «խորով իշտատ ծառայից» (էջ 100). եւ այլուս «տրին խորովու թուոց առ Տէր Սարգիս» (էջ 149. սակայն թէ այս խաբէրն ինքնին հեղինակին ձեռքէն ելած են, կրնանք կասկածիլ.) Նոյն գլխուն մէջ գարեհալ կը կոչէ ինք զինքը «խորով յանաժան ծառայից» (էջ 149). «Հարցմանց» խորագրին մէջ եւս նշոյնալեւ կոչուի «խորով Վարդապետ» (էջ 187.) Ինչպէս տեսանք նման յորդըմմամբ եր նաեւ. «Եղադա քառանորդաց պահաց», ծառին մէջ ալ — «Տէր խորով» (Ա. Բ. 1904. էջ 310): Այլազգ յորդըմած չըլլող զինքը թեան Միք. Ասորի, երբ կը գրէ (ասորերէն բնա-

գրին մէջ)՝ «ܐܝܬܝ ܠܡܕܢܐ ܠܢ ܝܥܡܐܐ ܥܝܢ ܝܚܝܢ «խորով քահանայ եւ Վարդապետ Հայոց» Այս հինգ անգամ մը եւ նոյն կերպով կոչուին ի հարկէ մեզի կապաւածաւոր կ'ընեն անգամ Ը մայն եւ այն առաջին գլխուն ծախաւոր տեսնուած «խորովիկ Թարգմանիչ» (էջ 3.) ուսկից առեալ կոչած է զինքը նաեւ. Թարգմանիչ երգիկացի (Բ. էջ 1.) Ըստ մեզ, խորովու այս անուանակոչութիւնն յետնոցմէ է եւ այն ալ ծագած Փարպեցւոյ՝ յիշած «խորովիկ Թարգմանիչ» հետ շփուելէն: Այս կարծեաց հաւան կ'երեւայ եւ Բովսեփեան երբ կը գրէ «գուցէ եւ յետագաներից պղպտիս կոչուած» (Ա. էջ 23): Այլազգ մեկնութեամբ մենք կը տեսլաւորէք հարցընել. Եթէ թարգմանիչ է, ո՞ր են թարգմանութիւններն, որոց հետքն անգամ չկայ:

Գրութեանցս ինքն է — որոնք վարդապետական էին — եւ «Տէր», «Վարդապետ», յորդըմներէն գիրաւ կրնանք հետեւցընել անոր եկեղեցական կարգէ ըլլալը: Միք. Ասորիի խաբէրն այս նկատմամբ աւելի բացայայտ են. — «Քահանայ եւ Վարդապետ»:

Խորովու Մանազկերտի ժողովոյն հարց մէջ բռնած աթոռը, ուր 23^{րդ} տեղին չնորհուած է իրեն (յետ եպիսկոպոսոց եւ նախ քան զՎարդապետները), միանշանակ կրկին տիտղոսներէ կարծել կու տան թէ անիկա պարզ քահանաներէն չէր, այլ բանով մը ի վեր եր անոնցմէ — անշուշտ գիտութեամբ ու երկնայեանութեամբ: Գեղեցիկ է յայտն Տէր-Միշայէլի գիտողութիւնն — «Seine hohe Stellung in der Synode wird mit seinen Titeln hervorgehoben.» Ա. այս նշանակալից են նոյն իսկ խորովու տողերը, զորոնք կ'ուղղէ առ Բով. Օմնեցի իւր անձին պաշտպանութեան հա-

ւ. Հմմտ. Die arm. Kirche եւ էջ 182, ուր զետեղուած է ասորերէն բնագրին:

Գ զամ լաւ եւս «Կարգաւորութիւնը ցուցմանց օրհնութիւննարք ցուցակին, եւս գրութեան, ուր կը կարգանք «Իսկ կանոն ըստ ԲՆԻԿԻՆ օրրոյն Բարդիք է արարեալ եպիսկոպոսապետին ղեկաւորութեամբ Վարդապետից: Եւ ո՞ր հայրապետութիւնն իւրաքանչիւր յիշատալով: զի անդ հանգիստացաւ եւս խորով թարգմանիչն երբ ի Հայոց: Երբեք եւս յորդըմաւ չհամարու օրրոյն Սահակայ: «Հանդէս հայապատկանութեան» (218-91) Թեմ. հոս «խորով», անուանակոչութեամբ ի մէջ կու գայ «խորովիկ», սակայն ուրիշ ձեռագրաց մէջ անհայրեն չէ ենթադրել «խորովիկ» Բարդեամբ ալ նոյն ձեռագրին ուրիշ հաստատելին մէջ կը կարգանք «խաւարաւի եւ Վարդապետ պատմին յաւուր Գերբիք արքայի Գարեհալ» (Ա. Բ. էջ 207):

Այս սյն տեղին է, զոր Զաման, Ալեքան, Զ. Գ. Զարը, Սարգիսեան իբրեւ արքային հնութեամբ յիշատակարանի կը յիշատակեն իրենց գրութեանց մէջ (Հմմտ. ի միջի այլոց Արքայ. Բ. իւր բազմապարսեան զգալուն 320 թն. ԲԱՄԻ. 1892, էջ 205-7 եւն.): Գովա. Գրիկ ամբողջական է լցու ընծայելով յարեցուց վերապալեւ ան հետաքրքրութիւն: Անշուշտ քան մեն է այն եւ զոր յետին դարուց: Եւ բաւէ հոս գեղեցիկ մը յիշատակութիւն. Ս. Բարդի (Երեւանապէ՛մ յորդըմ) Զարհնաց անունին թարգմանութիւնն կ'ընծայի խորովիկ, որ, ինչպէս ամեն ասիքարեան լեզուին թէ՛ մը տեղեակ ընթերցող կրնայ նշմարել, չի կոտար Է. Գարեն յառաջ թարգմանուած ըլլալ:

Գ Ա. Բ. 189, Եւ. 5:

Խորովիկ Թրգմ. եւ երկապետութիւն նորին, Ա. 106:

Chronique de Michel le Syrien patriarche Jacobite d'Antioche (1166-1199). Editée pour la première fois et traduite en français par J. B. Chabot. Paris II. 3. 1904 էջ 457-461 ասորի բնագրին, եւ էջ 492-500 զաղ. թարգմանութիւնն. այս հրատարակութիւնն չունի այժմ անունն, այլ ծածկէ է Գովա. Տէր-Միշայէլի գործէն: Հմմտ. Die armenische Kirche in ihren Beziehungen zu den syrischen Kirchen bis zum Ende des 13. Jahrhunderts, nach den armenischen und syrischen Quellen bearbeitet. Լայպցիգ 1904, էջ 181-97:

Ա. Բ. էջ 189, Եւ. 5:

Գ Տէն Արձագանք 1888, էջ 61. եւ Զալեանի Մանազկերտի մանր ուսումնասիրութիւնը. Ալեքեան 1895, էջ 80: Գրիկն է Մարտիրոս արքայաւոր, եւ գրութեան ժամանակն 1779: Հմմտ. եւ Թովսեփեան, անդ՝ էջ 27:

մար. "որ զգնարուութիւնն սիրեցի յամենայն իմ պատուեալ կեանս եւ ուղղափառութեան ի մանկութենէ ընտրեցի լինել բանի սպասաւոր, այլ եւ հաւատամ ի նոյն ինքն ի ճառեցելոյն զորանալով՝ զվասն իւրն իմաստասիրել ինչ յաստուածաբանութիւն, (էջ 37) Խաղաբութեւ ժովք եւ, սակայն ամենայն ապահովութեամբ Յովսէփեանի հետ կրնայեց երթալալընդ թէ "նա եկեղեցական անձն էր եւ հմուտ աստուածաբանութեան, (Ա. էջ 28) Աբրըմիս վկայ են բովանդակ գրութիւններն, Ուստի միշտ անդնդունելի կը մնայ Աղանանցի՝ այն ենթադրութիւնը թէ Խոսրով եւ ու իսկ եկեղեցւոյն էր, զոր կը հետեւցընէր Գ. եւ Ե. թղթերու սա խաղաբան "խոսրով նուառն ծառայից" (էջ 100, 149), ուր "հորեւորական տիւրղոսն չէ տեսնուիր. եւ միւս կողմանէ ընդհակառակն չափազանց է այն կարծիքն՝ ալ թէ Խոսրով "թեմբուս եղևիտդ" էր, եւ թեմբուս իրը այնպիսի մասնակից էր ժողովին ("յորդորէր զնի ի ժողով") եւ այնպէս սերտ մասնակից կրճական խնդրոց, ինչպէս իւր գրութիւնը առ Աթմանս եւն կը ցուցընեն:

Ինչպէս տեսանք, Խոսրով վիճաբանութիւն ունեցած է Յ. Օձնեցւոյ հետ: Ը դարուն կարծուղիկութեամբ կը գտնուէր ի Դուլին, ոսկից կը հետեւի թէ Խոսրով ժամանակ մը ապրած է ի Դուլին: Արգիշտի նաեւ ծննդութեամբ Դուլեցի էր: զայս հաստատելու կամ ժխտելու հիմ չունիք: Դ. գլխու մէջ կը պատմէ Խոսրով Աթմանս եւ թեոքոստոս եպիսկոպոսներու հետ ունեցած վիճաբանութիւնն եւ Դեբարիքըրջատի ժողովը, ուր ներկայ կը գնն եւ զինքը: Ըստ Միջ. Ասորոյն ներկայ էր նաեւ Մանազկերտի ժողովը:

Հետաքրքրական է եւ Խոսրովու ուսումնաւոր տեղն: Որչափ իւր գրութիւններէն կը տեսնուի, անիկա ոչ Ասորոց պարոյցները այցելած եւ ոչ Բաւնաստանի ճեմարանները նուառն, այլ Հայաստանի անձուկ սահմաններուն մէջ առած է իւր կրթութիւնն եւ ձեռքն ունեցած աղբիւրներն ալ չեն աւելի քան ամէն հայ վանականի ձեռքը չըլած թարգմանածայ սուրբ հարց — Աթմանսի, Գրիգորի, Բարսղէ, Արարի, "Դաւիթ Այնաղլի", եւն զորքերն: Հեղինակն ոչ յունարէն գիտէ եւ ոչ ալ ասորերէն: Առաջինին գոնէ ամենեւին հեղքն չկայ, իսկ երկրորդը կը հետեւի յայտնապէս իւր առ Աթմանս գրած ա խաղերէն. "Թէ թարգմանն առ ժամայն ոչ էր գնացեալ, անգործն ի տեղուն իսկ կամէի ընդ քեզ խաւս յանդիման նորա", Թարգմանի յիշատակութիւնն զայս կ'ակնարկէ:

Խոսրովու գործունէութիւնն եղած է կրօնական խնդիր մէջ, այսպէս կը կուտէր ժամանակ մ'ընդդէմ Օձնեցւոյ, երբ վեճն էր Բրիտանոսի բնութեանց եւ զէմքի վկայ: Ժամանակ մը երբ "ապակապացն" թէ "անապակա" եւ Բրիտանոսի մարմինը՝ կը վիճուէր. միաբան Օձնեցւոյ հետ, կ'ողորէր Յուլիանիստերու եւ Սեւերիանց զէմ:

Ունեցած է նաեւ ծիսական խնդրոց նկատմամբ վեճեր Եւսեպ, Ասորոց եւ նաեւ Հայոց հետ: Այս ամենուն մէջ թէեւ կը կուտէր քաղութեամբ, սակայն այնչափ հանճարի եւ զարգացեալ մտաց տէր չ'երեւար Խոսրով, ինչպէս է Օձնեցիին իւր Ըդդէմ իշխողութեան ճառին մէջ, Բովանդակ գրութեան մէջ մեծ դեր խաղացած է "Ընդդէմ" երեւուականաց, ճառը, այնպէս որ հինգ գլուխներն ամենայն պաշտօնութեանք այդ ճառին մասամբ ընդգրկմաբարութիւն եւ մասամբ մեկուսութիւն կրնանք կոչել: Գալով ոճին, պէտք եւք խոստովանել թէ Հատ երկայնարան է, եւ շատ անտաժ թեթեւ է կ'անցնի ծանր խնդրոց վրայէն: Ընդհանրապէս չի սիրէր Խոսրով Ս. Հարց գրութիւններէն բերած վկայութիւններն յատուանէ յիշել. եւ որ կասկածի պատճառ եղած է Օձնեցւոյ (հմտ. ՀԱ. 1904, էջ 267): Կը կարգեցրէր ստորը, որոնք առնուած են Ս. Արարի, Բարսղէ եւն գրութիւններէն, տեղ տեղ բառական իսկ, Յինչք յատկապէս Ագաթանգեղոսէն իբրեւ ի վաղապատեւութեան Գրիգորի ի մէջ բերուածներն: Էջ 128 — Ագաթ. (տպ. Անեւա. 1862) 282, 380, Խոսր. 144 — Ագաթ. 354—5 եւն: Մտադրութեան արժանի է այն պարագան որ այս վկայութիւններն մեծաւ մասամբ կը գտնուին նաեւ Ստ. Իմաստասիրի "Վասն անապականութեան մարմնոյն Բրիտանոսի, գրութեան մէջ, զոր հաստատակց Գ. Յեր. Մկրտչան": Ինչպէս պիտի տեսնենք, այս պարագան զուտ պատահական չէ. այլ իրարու հետ յարաբերութիւն մը կը ցուցնէ — նախապատեւութիւնն աւելի Ստեփանոսի կողմէ: Որչափ կը նշմարուի, Խոսրով կը գործածէ նաեւ Ստեփանոսի Սինեցւոյ թարգմանութիւններն. այսպէս Արարի Գանձն եւն:

Ի հարկէ զԽոսրով Ը դարու առաջին կիսին ցուցընելին յետոյ, ինքեին կը հետեւի թէ լեզուան չի կրնար եղնկայ, Ոսկերեքեան եւ այլոց ոսկերիկ բնաիր լեզուաց հետ համեմատուիլ. ինքն, ինչպէս քաջ նկատած է Հայկազեան բառգիրքը, կը գործածէ "գո՞հ հարթ եւ անհարթ". օրինակի համար Խոսրով Ա. գլուխը կը սկսի. "Ոչ ուրեք երբեք նախ քան զվախման առնուլ մեղացն տեսանեք գատուլ զոք Աստուած. եւ վկայ աստուածայինն առ ի մենլ ապիցս գիր (էջ 3.) առ անքաղաքաւափառագունի միւսոյ մասին, օտարափառութիւն, անապագիւս, անբարեփառապէս, թանց, թարց եւն: Բայց ամէն տեղ ալ այսպէս չէ. Ա գլխուն վերջերք եւ յաջորդք աւելի պարզ են համեմատութեամբ: Հարցմունքը, ինչպէս ակնարկեցիք այլուր, շատ տկար է լեզուի կողմանէ եւ աննշանակ. Թաղաք քառասներորդ պահոց ճառը այս պատճառաւ միայն զեղեւեցանք ընծայել Խոսրովու: Մինչը այս ամէնը նկատելով չափազանց կը համարիք Հ. Տաշեանի՝ հետ՝ Հ. Սարգիսեանի այն պատասխանն թէ. "Հաւերաս հեղինակը ներկուռ մէկն է աստուածաբանական, իմաստասիրական եւ պերճախառնական մակացութեանց, Ս. Գրոց եւ Հարց

1 Արձագանք 1888, էջ 62:

2 Մատենադարանի մանր ուս. էջ 64, ԾԽ. 3:

3 ԱՐԲՏ 1902, էջ 368—400 եւ առանձին 8^ր էջ 35:

4 Մատենադար. մանր ուս. էջ 64:

գիտութեամբ քաջահմուտ. խորհոց եւ մեծահանձար միտք մի կը տեսնուի. զորտուր բունիւր եւ վարդապետական հեղինակութեամբ: Մեր եռամեծ իմաստասիրին, այսինքն է Յովհանն Օճանցիի գրողին կարծես աշակերտ է եւ ընկեր հանգիստապահ: Բայց խորհովայ լեզուն աւելի յստակ է եւ հայկարան: Ելէ՛կոյ ղեռ կոշով (!) է, կորուկ, պայծառ եւ ճարտար ի գործնական բանից եւ ամենազգուար զազապարաց բարդութեանց մէջ, թէ եւ ըստ ամենայնի մի եւ նոյն ոտկեղեն ըզլէն թափուած չեն: Այլպէս որ եթէ բարեբաղդարսը նորա ճառերու մէջ որոշ պատմական եւ ժամանակագրական յիշատակութիւններ մեզ առ ձեռն պատրաստ չլինէին, իրաւամբ ... դէ՛մ չէ՛նէնէ՛ս ղեռ ոսկեգործաւ հաճեալսն նշնելնէն նէր» (!!!)

Թէ հինգ գլուխներու գրինք մի եւ նոյն անձն է, զայս քաջ ապացուցած է Յովսէփեան, եւ որ ամենայն մասամբ ընդունելի է մեզ. որուն վկայ է եւ լեզուի, գրութեան սեփն եւ զազապարաց միօրինակութիւնն: Տեր-Մինասեան՝ «խնդրական» կը համարի զայս՝ Յովսէփեանի ցուցումներն «ստիպել», չգտնելով: Սակայն թէ որ կետերու մէջ, ոչինչ կ'ըսուի: Տեր-Մինասեան վերջին Գ եւ Ե գլուխներն «պաշտօնական մի եւ նոյն հեղինակն, կը համարի: Խորհով յետագաներէ ալ զոչոք մէկը չէ նկատուած: Թեւեւ մինչեւ ԺՎ դար ծաղկող մատենագիրք — Յովհ. Պատմաբան, Ասողկի եւն, ոչինչ կ'աւանդեն խորհովը — ինչպէս եւ առ Տառարակ Ը դարու նկատուած եւ — եւ ոչ իսկ ածուած ծանօթ կը տեսնուին, սակայն ԺԲ. դարու մէջ կ'իլլեն տակաւ տակաւ յերեւակ մատենադիրներ, որոնք ծանօթ կը ցուցնեն ինք զմերեն խորհովը 5 գլխոց: Թողլով «Հարցմունքն» ու «Յաղագս քառասորդաց պահոց» ճառն, որոնց վրայ խոսքանք արդէն երկուր, եւ Ը եւ Թ դարուց մատենագիրներէ կիրարկուած տեսանք, զանք յատկապէս 5 գլխոց: Յովսէփեան ի մէջ կը բերէ Յովհ. Քահանայի, զոր կը նշխարեն Յովհ. Սարկաւազ վարդապետին հետ (ԺՎ — ԺԲ դար. էջ 53 — 7): «Յայտարարութիւն զանազան հերձուածոց յայլ եւ յայլ ժամանակա յարանց ողջախա հաց» (էջ 37 — 47) երկասիրութենէն հատուածներ, յորս պայծառ կը փայլին խորհովը ասողներն: Աւելի հին ժամանակներէ չենք գտներ գործածուած. վերը մնաք ակնարկեցինք Գր. Նարեկացուն մէկ խօսքը, զոր խորհովէ առնուած է ըսինք: ԺԳ. դարուն աւելի մտադրութեան առնուած կը տեսնենք. այսպէս՝ Յովհաննէս Քհ. (կամ ըստ այլ ձեռագրաց Եպ.) Երզնկացին իւր ժողովածոյնի մէջ ներս աւելնելով կ'ազատէ կորստենէ: Եւ յիշուի ալ Յովհաննէս հաւաքածոյնն օրինակութիւններն են այժմեան գրեթէ ըսող ծանօթ օրինակներն: Յովհ. Երզնկացոյն խօսքերն են: «Զօր (զբովանդակեալսն ի մատենին) եւ Գրէ եւ յայլ եւ յայլ Գրէ եւ ժամանակի, եւ սապայս դէրն գէրն եւ ի նոցանց դարձեալ ետու գրել եւ առ միմեանս

եդի եւ արարի մի գիրք: Առաջին զԱնանիայն ... Բ. զԽորհովայ խորհովն իւր հոգի գիտելու, Գ. զՍարկաւազ վարդապետին, եւն (Բ. էջ 1): Այս խօսքերն պարզապէս կը տեսնուի թէ Յովհաննէս երեք հեղինակաց դրքերն մէկ հատորի մէջ առ փոփեր է. ուստի թէ խորհովը 5 գլուխներն արեւոյց հեղինակէն ըսով ըսով բերուած եւ գլուխներու բաժնուած են: Թէ ուրիշ մը, որոշ բան մը չենք կրնար ըսել. բայց թէ ԺՎ դարէն յառաջ արդէն ըսով ըսով կը գտնուէին, զայս, կ'երեւայ, կը հաստատու Սարկաւազ վարդապետը, որ միապէս կ'օգտուի Ա. Գ. եւ Ե գլուխներէն:

Ար կ'ըսենք առաջին հարցումս Արժ. Գիւտ Քհ. Անանիայիցի ուս մտադրութեան արժանի խօսքերով: «Հայ եկեղեցական մատենագրութեան մէջ խորհովներ իւր ներկայ երկասիրութեամբք պատուաւոր տեղ կարող է բռնել»

(Հարնուելն):

* Ն. Ա.

ԱՅԳՍԳՐԱԿԱՆ

ՈՐԶԱՅԻ ԱՅԳՍԳՐԱԿԱՆ ԿԱՅ ՀՈՒՆԴԱՐԱՐԱՐՈՒՄԻ ՄԷՋ ԳՐԱՆԻՍԻՒԼԱՐՆԵՐՆԵՐԻ ՄԷՋ

Խնդիր մըն է, որ երկայն ատենէ ի վեր կը յուզի: Հարցում մը, որուն մինչեւ հիմակ յագեցուցիչ պատասխան չկրցաւ տրուիլ: — Աս խնդիրը գեռ հոն է, ուր որ էր ասկէ գրեթէ վաթսուտ տարի յառաջ:

Եթե՞ր տարի մը կայ, որ Հանդիսի միջոցաւ աս խնդիրը երեւան հանուեցաւ.¹ եւ բաւական խնամով յուշուած մը գրուեցաւ աս բանիս վրայոք Յովհ. Անցիի ստորագրութեամբ: Սակայն ասով ալ խնդիրը չլուծուեցաւ ու չյտատկուեցաւ, հապա մնաց հոն, ուր որ էր ասկէ յառաջ:

Ինչ է արդեօք ասոր պատճառը: Ան՝ որ Հունգարիայի եւ Գրանսիլուանիայի ազգայիններն այլեւայլ տեսակ աչքով նայելով ու այլեւայլ ակնոցէ գիտելով՝ անոնց թիւր թէ կը նուազի ու թէ կը բազմանայ, ինչպէս որ դիտողը կ'առնու, կը նայի ու կը գննէ: 1. Կան՝ որոնք ազգային կը համարին զանոնք միայն, որոնք ազգային հայ արարողութեամբ մկրտուած ու դրոշմուած են:

2. Հասերը՝ ազգային կը համարին զանոնք ալ, որոնք թէպէտ ըստ հայ արարողութեան մկրտուած չեն, որովհետեւ չեն գտած

1 ԲՁՄ. 1892, էջ 212:

2 Անր 81-2:

1 Արմազանգ 1888, էջ 63:

2 Յեւ Հանդիս Աւստրիայ 1897, Թիւ 2, էջ 34: